

Mülayim İlham qızı Hacı-Əzizli⁸¹
AZƏRBAYCAN DİLİ ÜSLUBİYYATI VƏ TƏDQIQI TARİXİ

Müasir dövrümüzdə üslub anlayışı geniş mənada işlənir. Məqalədə bu anlayış dilçilik kontekstində aydınlaşdırılır. Üslubiyyat üslublar sistemindən bəhs edir. Ədəbiyyatşünaslığın, rəssamlığın, heykəltəraşlığın, memarlığın və musiqinin bir çox üslubları vardır. O cümlədən dilçilik və nitqin də özünəməxsus üslubları vardır. Bu anlayış ərəbcə üsul, tərz, ifadə tərz, səliqə deməkdir. Üslub sözü müxtəlif mənalarda işləyə bilər və onun geniş tətbiq sahələri vardır. Dilçilikdə üslublar iki cəhətdən tədqiq edilir:

1. Fərdi üslub. Bu cəhətdən buraya fərdi üslublar daxil edilir.
2. Ümumi və ya ictimai üslub. Bu qrupa isə funksional üslublar daxil edilir.

İstər fərdi üslublarda, istərsə də funksional üslublarda dilin üslubi imkanları özünü göstərir. Fərdi üsluba poeziyada S.Vurğunun üslubunu, dramaturgiyada isə M.F.Axundovun üslubunu misal göstərmək olar. Bəzən fərdi üslublar funksional üslublara daxil ola bilərlər. Məsələn, N. Gəncəvinin, M.F.Axundovun və s. üslubu bədii üslubdur. Hər üslub fərdidir, çünki üslub ayrı-ayrı sənətkarlara, siyasi, elmi, tarixi cərəyanlara, bədii janrlara, müəyyən bilik sahələrinə aiddir. Dilin ümumi üslubu ilə yazıcının üslubu fərqli-fərqli mənalar daşıyır. Dilin üslubu dedikdə, ümumi funksional üslublar nəzərdə tutulur, yazıcının üslubu isə fərdi üslubdur.

Üslub anlayışının tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən bəhs edərkən üslub məsələsinə də aydınlıq gətirirdi. Qədim yunan və romalılarda üslub sözün gözəl danışıq, natiqlik sənəti kimi anlaşılırdı. Aristotel deyirdi: “Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, insan öz məqsədinə nail ola bilməz. Nitq həddən çox alçaq, həddən çox yüksək olmamalıdır, nitqin mövzusunə müvafiq gəlməlidir” [2, 54]. O dövrün məşhur natiqi M.T.Sitseronun fikrincə, “əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyədə işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan bir üslubla danışmağı bacarsın” [2, 54]. M.K.Moren ilə N.N.Teterevnikova üslubiyyatı bu cür adlandırırlar: “Üslubiyyat- ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən müstəqil filoloji elmdir” [2, 57].

Üslubiyyat məsələləri sovet dilçiliyində və ədəbiyyatşünaslığında da diqqəti cəlb etmişdir. O dövrdə üslubiyyatdan danışarkən ən çox ədəbiyyat nəzəriyyəsi qabardılırdı. Lakin 40-cı illərdə V.Vinoqradov sübut etdi ki, üslubiyyat müstəqil dil sahəsidir. Vinoqradov əsərlərində üslubiyyata dair zəngin məlumatları qeyd etmiş və üslubiyyatı dilçiliyin müstəqil dil sahəsi kimi qələmə vermişdir. Ş.Ballinin fikrincə “Biz təsdiq edirik ki, üslubiyyatın mövzusu fikrin sözlə ifadəsidir, fikrin özü deyil”. Təbii ki, bu həqiqəti əks etdirmir. Formanı məzmunuz, məzmunu da formasız təsəvvür edə bilmərik [1, 10].

Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat ilk olaraq 30-cu illərdə tədqiq olunmağa başlandı. Bu sahədə A.Tağıyev və X.Xocayevin “Müxtəsər üslubiyyat” dərsliyi çap olunmuşdur. Üslubiyyata aid ilk kitab olduğundan burada bir çox məsələlər səthi verilmişdir. Burada sözlərin bədiliyindən və durğu işarələrindən bəhs olunmuş və digər məsələlər haqqında daqiq məlumat verilməmişdir. Ə.Dəmirçizadənin 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” kitabı nəşr olundu. Bu kitab müəllim və tələbələrin uzun illər istifadə etdiyi dərslik idi. Buna görə də bəzi alimlər üslubiyyatın Azərbaycanda bir elm kimi formalaşmasını XX əsrin 60- cı illərinə aid edirlər. Ə.Dəmirçizadə öz əsərində üslubiyyatı ətraflı şəkildə tədqiq etmiş, araşdırmışdır və bu əsər üslubiyyat mövzusunə həsr olunmuş ilk mükəmməl əsər idi. Dəmirçizadənin əsərindən sonra üslubiyyata həm ədəbiyyatşünaslıq baxımından, həm də dilçilik baxımından baxışlar, yanaşmalar dəyişir. 1967-ci ildə K.Əliyev “Bədii ədəbiyyatın frazeologiyasının üslubi xüsusiyyətləri”, 1980-1990-cı illərdə “Üslub haqqında söhbət”, “Üslubiyyat və üslublar sistemi” kimi tədqiqat işləri aparmış və üslubların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1985-ci ildə Ə.Bağirov “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı”, T.Əfəndiyeva “Leksik üslubiyyat” kimi tədqiqat işlərini aparmışdır. Bunlardan birincisi morfolojiyayı, digəri isə leksik üslubiyyatı əhatə etmişdir. Burada üslubi imkanlar, üslubi xüsusiyyətlər dərinlən tədqiq edilməmişdir. 2000-ci ildən başlayaraq üslubiyyat obyektinə fərqli yanaşılır. Bu illərdə alimlər artıq üslubiyyatı nitqlə bağlayır və bu yöndən araşdırma aparırdılar. Məsələn, A.Rzai “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat”, A.Babayev “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”, V.Qurbanov “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat”, Ə.Bağirov “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı”, M.Cahangirov “ Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları”, K.Əliyev “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları”, H.Həsənov “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları”, Q.Mustafayeva “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” Z.T.Məmmədov “Nitq mədəniyyətinin əsasları” kimi çoxlu monoqrafiyalar mövcud olmuşdur. Bütün bu tədqiqatlar nitqin üslubi xüsusiyyətlərinə görə tədqiq olunmuşdur. Tofiq Hacıyevin bədii üslublara dair araşdırması əhəmiyyətli tədqiqatlardan biridir. A.Babayevin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabına nəzər yetirsək görərik ki, burada üslubiyyat problemlərinə toxunulmur. Tədqiqatçı sanki bu kitabı yazarkən praktiki üslubiyyatdan faydalanıb. 50-60-cı illərdə funksional üslublarla bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Yalnız onlardan ən çox bədii və publisistik üsluba yer verilib, çoxlu monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılıb. Əgər biz üslubları dərinlən öyrənmək, araşdırmaq istəyiriksə, onların bütün növlərini qarşılıqlı şəkildə öyrənməliyik. Bir müstəqil fənn kimi üslubiyyatın tədrisi dayandırıldıqdan sonra araşdırmaların sayında azalma müşahidə olundu.

II cild “Dilçilik tarixi” monoqrafiyasının yaradıcısı Ə.Rəcəbli üslubiyyatın tarixini geniş şəkildə tədqiq etmiş və K.Əliyevin bu sahədə gördüyü əhəmiyyətli işlərindən söz açmışdır. Kitabda “Ədəbi dilin üslublar sistemi” 6-cı fəsilə yer almışdır. Ə.Rəcəbli K.Əliyevin üslublara dair yanaşmasına əsaslanaraq, onun verdiyi tərifə qiymətləndirir. K.Əliyev: “Üslub ədəbi dilin tarixən funksionallaşması nəticəsində yaranmış, ekspressivliyi və başqa əlamətləri ilə fərqlənən mürəkkəb tərz

⁸¹ BDU-nun magistrantı BDU-nun magistrantı

sistemidir” [4, 46]. Azərbaycan E.A-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda elmi, rəsmi, epistolyar üslubun tədqiqatına dair Z.İ.Budaqovun redaktorluq etdiyi “Azərbaycan ədəbi dilin üslubiyatı” əsərində bir çox məsələlər əhəmiyyətli şəkildə öz əksini tapmışdır. Burada Ə.M.Cavadov rəsmi üsluba dair mətn məsələlərini, elmi üslubu, onun xüsusiyyətlərini, digər üslublarla qarşılıqlı əlaqəsini, üslubların bir-birlərinə münasibətini tədqiq etmişdir. Ş.F.Qədirlinin onun qrammatik xüsusiyyətlərinə nəzər salmış və onu araşdırmışdır. İ.S.Salehova epistolyar üslubu, İ.Ş.Ağayeva isə bədii üslabla elmi üslubun fərqlərini araşdırmışdır. Burada yalnız rəsmi, elmi və epistolyar üslub tədqiqata cəlb edilmiş, bunlar da geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, üslubları məqsədyünlü şəkildə tədqiq etmək üçün hər birinin xüsusiyyətləri hərtərəfli öyrənilməlidir.

XX əsrdən üslub sözü “metod”, “dilə gözəlliyi” kimi mənalandırılırdı. Ona görə də artıq üslub anlayışı geniş mənada araşdırılmağa başlandı. Sonrakı dövrlərdə onun xidmət kimi qiymətləndirilməsi üslubiyatın müstəqil olaraq bir elm kimi öyrənilməsinə gecikdirdi. Bu dövrdə tədqiqata dair cəhdlər edilsə də özündə bitkinlik, bütövlük əks etdirmirdi. Buna 1990-cı ildə “Morfoloji üslubiyat” və T.Əfəndiyevanın “Leksik üslubiyat” araşdırmalarını misal göstərmək olar. Qeyd etdik ki, 20-30-cu illərdə artıq üslubiyat nitqlə bağlı olaraq tədqiq olunurdu. V.Qurbanovun “Nitq mədəniyyəti və üslubiyat” (2011) əsərində digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq dilin üslubları nitqin üslubları ilə eyni tutulmur. Ancaq tədqiqatçı düşüncələrinə tam əmin deyildir. Bunu onun verdiyi tərifdən görə bilərik. Tərifində qeyd edir ki, nitqin üslubu ilə dilin üslubunu sinonim olaraq işlətmək mümkündür. O, bu cəhətdən nitqin üslublarını iki yerə ayırır: praktik və funksional üslublar. Bununla da dilin üslubları ilə nitqin üslublarını eyniləşdirir. Kitabda əsasən nitq mədəniyyətinə dair məsələlər qeyd olunur və üslubiyatın nəzəri məsələləri müşahidə edilmir. Süleyman Hüseynov və Elvira Qaracayeva “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabında üslubun nitqlə bağlı olduğunu bildirmiş və nitq üslublarını iki yerə ayırmışdır: yazı üslubu, danışq üslubu. Tədqiqatlarda göründüyü kimi qüsurlar vardır. “Dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin bir anlayış kimi tutulması, eyniləşdirilməsi, funksional üslubların sayının dəqiqləşdirilməməsi həmin problemlərdəndir. Bəzi tədqiqatçılar fikirləşirlər ki, üslubiyat sahəsində hələ də bəzi məsələlər yarımçıq qalmışdır. Xüsusəndə “dil”, “nitq” anlayışlarının eyniləşdirilməsi, üslubiyatın xidmət sahəsi kimi dəyərləndirilməsi böyük qüsurlara gətirib çıxarmışdır. Lakin, “bədii dil”, “bədii nitq”, “bədii dil” terminlərinin eyni işlənməsi düzgün hesab edilməməlidir. “Dil” ünsiyyət vasitəsidir, “nitq” ünsiyyət prosesidir, “üslub” isə nitqi gözəlləşdirir, nitqə xidmət edir və fikrin düzgün şəkildə çatdırılması üçün dil vasitəsidir.

Azərbaycanın görkəmli alimlərindən biri olan Ə.M.Dəmirçizadənin üslubiyata verdiyi tərif diqqətəlayiqdir: “Üslubiyat dilin ifadəlilik vasitələrinin və əlamətlərindən məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən elmdir” [3, 24]. Dəmirçizadənin tərfi üslubiyat haqqında deyilən təriflərin ən qiymətlisidir [2, 5]. Təfəkkürün tərzinə görə Ə.Dəmirçizadə bölgünü aşağıdakı kimi aparmışdır:

1. Bədii təfəkkürün sistemi - bədii üslub.
2. Elmi təfəkkür sistemi - elmi üslub.
3. İctimai təfəkkür sistemi - ictimai-siyasi üslub [3, 31].

A.Məhərrəmovna üslubların növlərini belə bölmüşdür: Bədii üslub, rəsmi sənədlər üslubu, mətbuat üslubu, elmi üslub, yazışma üslub, professional-texniki üslub. Tofiq Hacıyev öz dərslində üslubun elmi, elmi-şəriət, rəsmi-epistolyar, bədii-publisist, klassik-kitab, folklor danışq növlərindən bəhs edir. T.Əfəndiyeva üslubun beş növünü göstərir: danışq-məişət üslubu, elmi üslub, rəsmi-işgüzar üslub, publisistik üslub, bədii-belletristik üslub. Əlistan Əkbərov “Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyatı” kitabında üslubların beş növündən danışq: bədii, elmi, publisistik, danışq məişət üslubu, rəsmi üslub, epistolyar və memuar üslublar. Adil Babayev qeyd edir ki, dilçilikdə üslubiyatı iki yerə ayırırlar: dil vahidlərinin üslubiyatı və funksional üslubiyat. Dil vahidlərinin üslubiyatı özü müəyyən qruplara bölünür: fonetik üslubiyat, leksik üslubiyat, morfoloji üslubiyat, sintaktik üslubiyat. K.Əliyev üslubları altı yerə bölmüşdür: elmi üslub, bədii üslub, mətbuat üslubu, rəsmi-əməli üslub, natiqlik üslubu, məişət nitqi üslubu. Burada, o, dil vasitələrinin üslubi rənginə diqqət etmişdir. Q.Mustafayeva qeyd edir ki, Afaq Qurbanovun 2004-cü ildə nəşr olunmuş kitabındakı üslubları əsas götürürük, bura ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolyar üslub daxildir. T.Əfəndiyeva V.V.Vinoqradovun funksional üslublarla bağlı bölgüsünü daha müvəffəqiyyətli hesab edir. Bura danışq-məişət üslubu, elmi üslub, rəsmi-işgüzar üslub, publisistik üslub, bədii-belletristik üslub daxildir. H.Həsənov funksional üslubların yeddi növünü qeyd etmişdir: ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, elmi-bədii üslub, rəsmi-işgüzar üslub, ictimai-publisist üslub, epistolyar üslub. Prof. M.Çobanov dərslük kitabında üslubların beş növünü göstərmişdir: bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi üslub, epistolyar üslub. Sonda qeyd edə bilərik ki, müasir dövrimizdə dilçilər üslubların beş növünə dəyər verir, tədqiq edir və onları funksional üslub kimi qiymətləndirirlər: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslubu.

Nəticə. Tədqiqatlardan aydın olur ki, üslubun sayı, bölgüləri, janrları haqqında fikir birliyi yoxdur. Bunu ümumi dilçilikdə də müşahidə edirik. Bu cür fikir birliyinin yaranmamasına səbəb bu sahəyə aid ayrı-ayrı müəlliflərin baxışlarının müxtəlifliyidir. Nəticədə üslubların bölgüsü əsassız olaraq çoxalır. Lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilində əsas tədqiqata cəlb edilmiş aşağıdakı funksional üslubları qeyd edə bilərik: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslub. Bu üslubların hər birinin tarixi inkişaf prosesində müəyyənləşmiş özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tədqiqatlarda “Dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin bir anlayış kimi tutulması, eyniləşdirilməsi də əsas problemlərdəndir. Lakin “bədii dil”, “bədii nitq”, “bədii üslub” terminlərinin eyni işlənməsi düzgün hesab edilməməlidir. Bu terminlərin hər birinin özünəməxsus funksiyası vardır. Üslub nitqi gözəlləşdirir, nitqə xidmət edir və fikrin düzgün şəkildə çatdırılması üçün dil vasitəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (çerklər). Bakı, 1970, 355 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2018, 522 s.
3. Əbdülləziz D. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, 270 s.
4. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 2016, 358 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1980, 351 s.
6. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubların əsasları. Bakı, 2001, 239 s.
7. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 2010, 384 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, ədəbi dil, üslubiyat, funksional üslub

Key words: Azerbaijani linguistics, literary language, style, functional style

Ключевые слова: Азербайджанское языкознание, литературный язык, стиль, функциональный стиль

Azərbaycan dili üslubiyatı və tədqiqi tarixi

X ü l a s ə

Məqalədə dilçiliyin əsas problemlərindən biri olan üslubiyat mövzusu tədqiqata cəlb edilmişdir. Üslubiyat son dövrlərdə dilçilik tədqiqatı üçün aktual məsələlərdən biridir. Üslubiyat, funksional üslublar, onların növləri, üslubların saylarının müəyyən edilməsi haqqında çoxsaylı fikirlər mövcuddur. Bu cür fikir müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb bu sahəyə aid ayrı-ayrı müəlliflərin baxışlarının müxtəlifliyidir. Məqalədə “dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin eyniləşdirilməsinin lüzumsuz olduğu ortaya çıxmışdır. Dilin ünsiyyət vasitəsi, nitqin ünsiyyət prosesi, üslubun isə dilin üslubi imkanlarının təzahürü rolunda çıxış etməsi aydınlaşdırılmışdır.

Stylistics and history of research of the Azerbaijani language

Summary

The article deals with stylistics, one of the main problems of linguistics. Stylistics has recently become one of the most important issues for linguistic research. There are many ideas about style, functional styles, their types, the definition of the number of styles. The reason for such differences of opinion is the diversity of views of different authors in this area. The article found that it was unnecessary to equate the terms "language", "speech", and "style". It has been clarified that language is a means of communication, speech is a process of communication, and style is a manifestation of the stylistic possibilities of language.

Стилистика и история исследования азербайджанского языка

Резюме

В статье рассматривается стилистика - одна из основных проблем языкознания. Стилистика в последнее время стала одним из важнейших вопросов лингвистических исследований. Существует множество представлений о стиле, функциональных стилях, их типах, определении количества стилей. Причина таких расхождений во мнениях - разнообразие взглядов разных авторов в этой области. В статье было обнаружено, что нет необходимости отождествлять термины «язык», «речь» и «стиль». Уточняется, что язык - это средство общения, речь - процесс общения, а стиль - проявление стилистических возможностей языка.

Rəyçi: Rəhilə Quliyeva